The Contribution And Impact Of Indian Philosophers And Social Reformers.

25 th Sept 2015

★ Organized by ★

Department Of History

Loknayak Bapuji Aney Mahila Mahavidyalaya, Yavatmal

★ Guest Editor ★

Principal Dr. V. N. Bhise

★ Editor ★

Dr. Kavita R. Tated (H.O.D. Associate Prof. History)

★ Member of Editorial Board ★

Dr. Santoshkumar G. Gajale (H.O.D., Asst Prof. Hindi)

Dr. Lata J. Waghela (H.O.D., Associate Prof. Home- Economics)

Dr. Durgesh B. Kunte (Associate Prof. , Director of Physical Education)

Dr. Archana S. Deshpande (Asst. Prof. Music)

Dr. Sudha M. Khadke (H.O.D. Asst. Prof. Sociology)

ISBN No – 81-904279-6-2

Volume- III

Typing, Setting & Printing

Gauri Computers, Yavatmal.

Cover Page Design

Dr. Santoshkumar G. Gajale

★ Published by ★

Principal, L. B. Aney Mahila Mahavidyalaya, Yavatmal – 445 001

The fact, figures and views contained in various papers being published in this book are obviously given by the authors of the paper. The editorial board is not responsible for the statement made or the opinions expressed by the authors.

अ.क्र.	विषय	लेखक/लेखिका	पृ.क्र.
34)	[illegible]	प्रा. [illegible]	58
35)	[illegible]	प्रा. [illegible]	59
36)	[illegible]	प्रा. [illegible]	62
37)	[illegible]	प्रा. [illegible]	64
38)	[illegible]	प्रा. डॉ. [illegible]	66
39)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा राष्ट्रवाद	प्रा. सूर्यकांत [illegible]	67
40)	समाजसुधारकांच्या सामाजिक [illegible] आणि [illegible] प्रभाव - एक अध्ययन	प्रा. [illegible]	69
41)	[illegible]	प्रा. डॉ. सी. सी. आर. [illegible]	70
42)	आचार्य विनोबा भावे यांचे साहित्य क्षेत्रातील योगदान	[illegible]	72
43)	संगीत क्षेत्रातील विचारवंत आणि समाजसुधारकांचे कला संवर्धनातील योगदान	डॉ. [illegible]	74
44)	भारतीय तत्त्वज्ञ व राष्ट्रवाद	प्रा. [illegible]- प्रा. [illegible]	76
45)	महात्मा जोतिबा फुले यांचे शैक्षणिक योगदान	प्रा. अर्चना पोटे(सपकाळ)	78
46)	पराक्रमी क्रांतिकारी अहिल्यादेवी होळकर	प्रा. डॉ. विठ्ठल [illegible]	80
47)	महात्मा गांधीची शिक्षण विषयक विचारसरणी	प्रा. नागपुरे-प्रा. [illegible]	82
48)	समाजसुधारकांचे शिक्षणक विषयक विचार	प्रा. [illegible]-प्रा. [illegible]	84
49)	लाल बहादुर शास्त्री यांचे स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान	डॉ. नामदेव ढाले	87
50)	महात्मा फुले यांचे स्त्री सुधारणाविषयक विचार	प्रा. पुरुषोत्तम बांडे	90
51)	पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे लोकशाही समाजवादी विचार व त्यांचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव	प्रा. विशाल दौलतकार	92
52)	समाजसुधारकांच्या साहित्य निर्मितीचा समाजमनावरील प्रभाव राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज	प्रा. डॉ. आशालता आसुटकर	95
53)	मराठी संगीत रंगभूमीला बालगंधर्वांनी दिलेले योगदान	डॉ. सौ. अर्चना देशपांडे	97
54)	विनोबांचे सामाजिक विचार व कार्य	डॉ. दीपक लोणकर	98
55)	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय स्त्रीयांच्या मानवधिकारबाबत विचार	प्रा. बि.डी. जामनेकर	101
56)	ग्राम : एक कुटुंब	प्रा.ताराचंद कंठाळे	102
57)	गांधी और अम्बेडकर के विचारों की समानता	डॉ. तीर्थराज राय	104
58)	जानोजी खंडारे यांचे शैक्षणिक कार्य	प्रा. डॉ. संतोष बनसोड	105
59)	समर्थ रामदास स्वामींचा शरीर स्वास्थ्यासंबंधीचा दृष्टीकोन	डॉ. दुर्गेश कुंटे	106
60)	प्रायोगिक रंगभूमीच्या संदर्भात महात्मा जोतीबा फुले यांचे "तृतीय रत्न"	डॉ. सतीष पावडे	108
61)	महात्मा बसवेश्वर का "कायक सिद्धांत'	प्रा. डॉ. संतोषकुमार गुंडप्पा गाजले	112
62)	स्वामी विवेकानंदांच्या स्वप्नातील भारत आणि आझची मोबाईलग्रस्त युवापिढी	वैशाली टालाटुले	115
63)	आंबेडकरी चळवळीत शांताबाई दाणीचे सामाजिक व राजकीय कार्यातील योगदान	डॉ. निलीमा राऊत (कोहळे)	116
64)	गोपाळ बाबा वलंगकर - एक उपेक्षित समाजसुधारक	प्रेम हनवते	117
65)	भारतातील सामाजिक सुधारणा व राजा राममोहन रॉय यांचे योगदान	प्रा.डॉ. आर.वाय. खंडाईत	120
66)	QUALITY AND VALUE EDUCATION : A NEED OF HOUR IN HIGHER EDUCATION	Sadanand N. Bole	122
67)	MAHATMA PHOOLEY'S CONTRIBUTION TO SUBALTERN STUDIES	Asst Prof Dipak Ulemale	123
68)	DAYANANDASARASWATI AND HIS CONTRIBUTION TOWARDS ARYA MOVEMENT ! IN EDUCATION PERSPECTIVE	Dr.Usha N. Patil	125

ISBN No. 81-904279-6-2

निष्कर्ष :- ज्योतिबा फुले यांच्या शैक्षणिक विचारसरणीच्या पैलूंचा अभ्यास केल्यावर खालील निष्कर्ष प्राप्त होतात. १) जोतीराव फुले यांनी शिक्षणाला समाजपरिवर्तनाचे उत्तम साधन मानले होते. २) शेतकरी कारागीरांसह बहूजनांना व्यवहार उपयोगी शिक्षण देण्यावर त्यांचा भर होता. ३) शिक्षण हे विशिष्ट वयमर्यादेपर्यात सक्तिचे करावे अशी फुलेची विचारसरणी होती. ४) वय, लिंग, वर्ण, रंग, जात हे निक ष शिक्षण देण्यासाठी वापरु नयेत. ५) शिक्षणाने सामाजिक स्वास्थ व विश्वकल्याण साधल्या जातो अशी ज्योतीबांची श्रध्दा होती. ६) महाराष्ट्रातील शिक्षणासाठी जोतीरावांनी अथक परिश्रम घेऊन प्रचलित समाजव्यवस्थेविरुध्द जावून रोष पत्करला. ७) तत्कालीन विचारवंताचे व इंग्रजांचे शिक्षणाविरुध्द विचार महात्मा फुलेंच्या विचारसरणीपेक्षा भिन्न दिसून येतात. ८) सर्व जनतेच्या शिक्षणाची जबाबदारी सरकारने घ्यावी असे फुलेंचे स्पष्ट मत होते. ९) शिक्षणाचे सार्वत्रीकरण व्हावे हा दृढविचार फुलेचा दिसून येतो.

समारोप :- मानवाला मानवासारखे जगु दिले पाहिजे. शिक्षण घेणे हा मानवाचा मुलभूत हक्क आहे आणि याची जाणीव केवळ शिक्षणाद्वारेच निर्माण करता येते. मानवाला गुलामाप्रमाणे जीवन जगण्यास प्रवृत्त करणे हा माणुसकीला लागलेला कलंक होय. शतक-यांनी कामक-यांनी आपली मुले शाळेत पाठविली नाही तर सक्ती केल्याशिवाय ख-या अर्थाने शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण होणार नाही शिवाय सामान्य जनतेच्या कमाईतून सरकारला कररुपाने पैसा मिळतो. तेव्हा हा पैसा सामान्याच्या शिक्षणावरच खर्च झाला पाहिजे अशी जोतिबांची आग्रही भुमिका होती. चातुवर्ण्यव्यवस्थेवर आधारित भारतीय समाजरचनेतील जातीजातीमधील श्रेष्ठ कनिष्ठता घालविण्याचे शिक्षण हेच उत्तम साधन होय हेच जोतिबांच शिक्षणविषयक ततवज्ञानाचे सार दिसून येते. आधी शिक्षणाद्वारे समाजात जागृती घडवून आणन त्यनंतर भरभक्कम पायावर आधारित सामाजिक सुधारणेची इमारत उभी करणे हे जोतिबांच्या कार्याचे स्वरुप होते. तत्कालीन सामाजिक विचारवंत व जोतिबांच्या विचारसरणीत प्रामुख्याने हा फरक दिसून येतो. महात्मा फुलेंच्या शैक्षणिक धोरणाला अत्यंत व्यापक विचारसरणीची बैठक होती महणूनच स्वातं)योत्तर काळातही फुलेंच्या मुलगामी व सर्वांगीण विचारसरणीचा प्रत्यय दिसून येतो. भारतीय राज्यघटनेतील ४५ व्या कलमामध्ये प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण व शिक्षण हे सक्तीचे व मोफत करण्याचा उल्लेख आहे.

संदर्भ ग्रंथ :- १) महात्मा फुले - "व्यक्तित्व आणि विचार' लेखक - प्रा.गंगाधर बाळकृष्ण सरदार प्रकाशक- श्री. दिनकर गांगल, चिटणीस ग्रंथाली अभिनव वाचक चळवळ ३४/९०२ नेहरु नगर, कुर्ला, मुंबई-४०००२४ २) संपादक य.दि.फडके : महात्मा फुले समग्र वाड्मय (पाचवी आवृत्ती १९९१) प्रकाशक-महाराष्ट्र राज्य साहित्य आण संस्कृती मंडळ, मुंबई-४०००३२ ३) प्रा.ना.ग.पवार : उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षणतज्ञ (आवृत्ती दुसरी १९९१) नुतन प्रकाशन, २१८१, सदाशिव पेठ पूणे-४११०३० (४)बी.जी.जावळे : महात्मा फुले : काल आणि आज डोळस प्रकाशान, खासबाग, बीड-४३११२२ (५) प्रा.नागोराव कुंभार : समाजसुधारक महात्मा जोतिबा फुले (१९९०) प्रबोधन प्रकाशन आई शिवनगर, लातूर-४१३५१२

*****

पराक्रमी, क्रांतिकारी अहिल्यादेवी होळकर

प्रा. डॉ. विठ्ठल जंबाले मराठी विभाग प्रमुख,
देगलूर महाविद्यालय, देगलूर

अर्वाचीन भारताच्या इतिहासामध्ये सुवर्णाक्षरांनी कोरलेले सोनेरी पान, तथा दीर्घकाल चिरंतन ठरणारे व्यक्तिमत्व लाभलेल्या, राजमाता- पुण्यश्लोक - महाराणी अशा असंख्य बिरूदावलीने सुपरिचित असलेल्या कर्मयोगिनी अहिल्यादेवी होळकर.. त्यांच्या कार्याचे स्मरण भारतीय जनमाणसात सतत प्रेरणादायी ठरणारे आहे. ज्याप्रमाणे अंधारात दीप अथवा पणती माणसांना प्रकाशाचा मार्ग दर्शविते, त्याचप्रमाणे संपूर्ण मानवजातीला विशेषता स्त्रियाना क्रांतीचा -कर्तबगारपणाचा तथा शौर्याचा अभिमान वाटावा असे आगळे - वेगळे व्यक्तिमत्व अहिल्याबाई होळकर यांचे आहे. अशा पराक्रमी -क्रांतिकारी अहिल्यादेवी होळकर यांचा जन्म सध्याच्या अहमदनगर जिल्हयातील **चौंडी** या गावी **दि. ३१ मे १७२५** रोजी झाला. त्यांच्या आईचे नाव सुशिलादेवी आणि पित्याचे नाव मानकोजी शिंदे असे होते. बालपणापासूनच वेगळी ऊर्मी त्यांच्यामध्ये दडलेली होती. सद्यःस्थितीत मुली अथवा महिला विविध क्षेत्रात यशोशिखरे पादाकांत करत आहेत. मान-सन्मान मिळवित आहेत, सध्या महिलांना प्रगतीला पोषक वातावरण आहे. परंतु अठराव्या शतकामध्ये सामाजिक-सांस्कृतिक-धार्मिक परिस्थिती प्रतिकूल असतानासुद्धा आहिल्यामाईने जागतिक स्तरावरील स्त्रियांमध्ये आपले स्थान चिरंतन के ले , ही बाब अभिमानाची व विशष नोंद घेण्यासारखी आहे. ज्याकाळात स्त्रियांना पूर्वपरंपरेने -धर्मसंस्कृतीने चालत आलेल्या समाजाला मान्य असलेल्या गोष्टीच करणे अनिवार्य होते, अशा काळात धर्मसंस्कृतीचे संरक्षण करीत शौर्य गाजवून व्यक्तिमत्वाची ओळख निर्माण केली. त्यामध्ये जीवनाला कलाटणी देणाऱ्या क्रांतिकारक घटनामुळे त्यांचे जीवन हेलावून गेले. परंतु अशा प्रसंगी त्यांनी जे धाडसी निर्णय घेतले त्या परिवर्तनवादी क्रांतिकारी घटनांचा संक्षिप्तपणे मागोवा याठिकाणी अभिप्रेत आहे. यासंदर्भातील अहिल्यादेवी होळकर यांच्या जीवनातील अनमोल रत्नरूपी वेचक क्षण खालीलप्रमाणे---

शिवपिंडरक्षण-- अठराव्या शतकात महाराष्ट् तथा देशभरात राजकीय- सामाजिक परिस्थिती धकाधकीची होती. मराठयांच्या घोडयांच्या टापांचे आवाज तंजावरपासून ते पेशावरपर्यंत दुमदुमत होते. अठराव्या शतकाच्या मध्यावर मराठयांचा पराक्रम अटकेपार विजयाच्या उत्तुंग शिखरावर पोहचला. आणि पुढे पानिपतच्या पराभवाच्या गर्तेतही पोहचला. या पेशवाईचे शिलेदार सुभेदार मल्हारराव होळकर होते. मल्हारराव होळकर श्रीमंत बाजीराव(पहिले) पेशवे यांच्यासोबत एके दिवशी चौंडी परिसरात मुक्कामी होते. गावच्या बाजूला सीनानदीच्या काठावर आठ- नऊ वर्षाची आहिल्या मुलीसोबत शिवलिंग बनविण्याचा खेळ खेळत होती. त्या सर्व मुली शिवलिंग कोणाचे सुंदर होईल यात रमलेल्या होत्या. त्याचवेळी पेशव्याच्या तळावरील उधळलेला एक घोडा अचानक पळत सुटला. टापांच्या आवाजाने नदीकिनारा दणाणून गेला. घोडा जवळ आल्याचे पाहून साऱ्या मैत्रिणी पळून गेल्या. परंतु घोडाजवळ येताच आहिल्येने आपले शरीर त्या शिव पिंडावर

 ISBN No. 81-904279-6-2

झोकून दिले. वेगात दौडणारा घोडा तिच्या जवळून पळत गेला. तेव्हा श्रीमंत पेशवे चिमुकल्या आहिल्येकडे धावत गेले. आहिल्येच्या व्यक्तिमत्वात बालवयापासूनच धैर्यशीलवृत्ती असल्याची जाणीव तथा असामान्यत्वाचे पैलू प्रस्तुत प्रसंगातून अधोरेखित होतात.यामधून केवळ धार्मिकवृत्तीची साक्ष नव्हे तर भविष्यकालीन शौर्यमय घटनांची नांदी ठरली. ही घटना आहिल्यामातेच्या धाडसीवृत्तीची व पराक्रमीबाणा याची सुरूवात ठरते. याप्रसंगातून आधुनिक काळातील युवतीना स्वसंरक्षणार्थ कृतीची प्रेरणा घेऊन स्त्री ही अबला नसून सबला होऊन स्वरक्षणार्थ समर्थ आहे, ही जाणीव वृद्धिंगत करता येते. म्हणूनच संपूर्ण स्त्रीवर्गास बालआहिल्येच्या जीवनातील प्रस्तुत प्रसंग चिरंतन स्फूर्तिदायी आहेच.

शिक्षण : ज्याकाळात परंपरेची चौकट चातुर्वर्ण्य समाजव्यवस्था क टेकोरपणे पाळली जात होती, स्त्रियांना चूल आणि मूल संस्कृतीमध्येच संपूर्ण आयुष्य व्यतीत करावे लागे. त्या काळात बालआहिल्येने चातुर्वण्य व्यवस्थेला अमान्य असलेल्या शिक्षण व्यवस्थेत क्रांतिकारक पाऊल टाकले. राजे मल्हाररावांकडून आहिल्यामाईंच्या शिक्षण- प्रशिक्षण प्राप्त झाले. तत्कालीन दरबाराची मोडी लिहिणे, वाचणे, गणिती हिशोब करणे, याबाबीचे ज्ञान आहिल्यामाईंने आत्मसात केले. तसेच घोडदौड करणे, शस्त्रकौशल्य, भालाफेक, तलवार चालविणे, दांडपट्टा खेळणे, राजकारणाचे व युद्धाचे डावपेच आखणे, लढाया करणे, स्वारी करणे, तह करणे, सूचक पत्रव्यवहार करणे, करवसूली करणे, न्यायदान करणे आदीचे प्रशिक्षण प्राप्त केले. त्यामधून अनुभव घेण्याची संधी मिळाली . ही बाब अतिशय क्रांतिकारी होती. अशी कित्येक मूल्य विरांगणा आहिल्यामातेच्या चरित्रात सापडतात.आजच्या महिलांनी हा बोध त्यांच्या चरित्रामधून घेऊन स्वाभिमानाने जीवन उभारले पाहिजे.

अनिष्ट रूढी-प्रथांना विरोधः परंपरेने चालत आलेल्या अनिष्ट प्रथा परंपरा नष्ट करणे अथवा सुधारणे यासाठी आहिल्यामातेने प्रयत्न केले. त्यामध्ये त्यांना भरपूर यश आले. परंपरेने चालत आलेली चातुर्वर्ण्याची तटबंदी मजबूत असताना क्रांतिकारी निर्णय घेऊन अनिष्ट प्रथांच्या निर्दालनासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. अहिल्याबाईचे पती शुरवीर सुभेदार खंडेराव हे कुंभेरीच्या (राजस्थान) रणसंग्रामात जाटांसोबत लढताना शहीद झाले, यावेळी वयाच्या २९ व्या वर्षी मातेस वैधव्य पदरी आले. तेव्हा पुत्र मालेराव नऊ वर्ष व मुलगी मुक्ता सहा वर्षाची होती. सनातनी हिंदूधर्म-परंपरेनुसार स्त्रीला पतीच्या चित्तेसोबत सती जाणे आवश्यक मानत. तेव्हा खंडेरायाच्या इतर पत्नी सती गेल्या. परंतु सासरे मल्हाररावांच्या विनंतीवरून सत्वशील- धार्मिकवृत्ती जोपासणारी आहिल्याबाईंनी हिंदूधर्मीय रूढी-प्रथांची पर्वा न करता सती जाण्याचे टाळले. असा क्रांतिकारी निर्णय घेताना मातेने दाखविलेले मनोधैर्य अद्वित्तीय असेच आहे. सामान्य भारतीय स्त्रियांना परंपरेच्या जोखडामध्ये अनिष्ट रूढी-प्रथांचा बळी ठरावे लागते. त्यामधून धर्मसंस्कृतीचा दुष्ट परिणाम न होऊ देता काळाची पावले ओळखून निर्णय घेण्याची प्रेरणा माता आहिल्येच्या उपरोक्त कृतीतून घेता येते. खंडेरावांच्या सती गेलेल्या काही पत्नी मुस्लीम होत्या, त्यांच्या श्राद्धाच्यावेळी मुस्लीम स्त्रियांची नावे घेऊन विधी संपन्न करण्यास ब्राह्मण -भटजींनी नकार दिला, तेव्हा आहिल्याबाई तात्काळ म्हणाल्या, नाती काय धर्मांनीच बांधतात काय? चराचरात ईश्वर पाहायला धर्म सांगतो. ज्या स्वामीमागे त्या जळून खाक झाल्यात , त्यांच्या नावे दोन पळया पाणी सोडणे जर जमत नसेल तर बंद करा श्राद्धविधी... (परिवर्तनाची गौरवगाथा लोकमाता आहिल्यादेवी होळकर, संपा. प्रा. धनंजय बेडदे पृ. १२४) अशा कडक शब्दात बाहमणाची कानउघाडणी केली. ब्राह्मणी सनातनी हिंदू धर्मातील अतिशय निष्ठूर सतीप्रथा निर्मूलनासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. विजया जहागीरदार यांच्यामते, " आपल्या दोन सुना, दोन नातसुना, कन्या मुक्ता व तिच्या दोन सवती यांच्या सती जाण्यास आहिल्यामातेने कडाडून विरोध केला. पण जनतेच्या रेटयापुढे त्या हतबल ठरल्या. " सती प्रथेविरूद्ध जनमत तयार करण्यात आहिल्याबाईचा मोलाचा वाटा आहे. मुलगा मालेरावांच्या मृत्यूनंतर सुना मैना व पिरता या इवल्याशा पोरींना सती जाण्यापासून अडविले. "आपण इतक्या धार्मिक असून आपण धर्मविरोधी कृत्य कसे करत आहात ? " असे व्याही म्हणाले तेव्हा आहिल्याबाई संतापाने बोलल्या , "कोण म्हणतो हा धर्म ?ही तर केवळ स्वार्थी कुटुंबानी लादलेली उजेडाकडून अंधाराकडे नेणारी अंध रूढी ! अंधश्रद्धा म्हणजे धर्म नव्हे ! म्हणे बेचाळीस पिढयांचा उद्धार .. स्वर्ग... घंटानाद ... कुणी पाहिला स्वर्ग... कुणी ऐकल्या घंटा ? अवघे कपोलकल्पित... काय हे बाईचं जीणं... केवळ मरण ! यांच्या जळण्याचा ना खेद- ना दुःख ! बाई जर मेली तर एक पुरूष जाणार नाही सती .. पंधराव्या दिवशी बोहल्यावर चढेल ! " (तेजस्विनी आहिल्याबाई होळकर पृ. ८९). वरील घटनेवरून आहिल्याबाईचा अनिष्ट सती प्रथेला विरोध असल्याचे प्रत्ययास येते. त्या म्हणतात, "सती जाणे कोणतयाही शास्त्रात नाही आणि सती गेल्याने कोणतेही मोक्ष व पुण्य मिळत नाही. अशा परंपरेची पद्धत बंद केली पाहिजे". पुढील काळात या आदर्श विचाराने भारावलेले राजाराम मोहन रॉय यांच्या पुढाकाराने ब्रिटिशांच्या सहकार्याने सतीप्रथेच्या उच्चाटनासंबंधी कायदा तयार केला. याराजमातेच्या पुरोगामी दृष्टीची साक्ष देणाऱ्या घटनेमध्ये समाजसुधारणाविषयक मूल्यांचे स्त्रोत दिसतात.

अस्पृश्यता निर्मूलन : होळकरांचे साम्राज्य मध्यप्रदेश आणि उत्तर महाराष्ट्रात पसरलेले होते. होळकर हे पेशवाईचे अविभाज्य घटक होते. पेशवे-होळकर समकालीन. पेशव्यांच्या राज्यात कमालीची सामाजिक विषमता असून अस्पृश्यता पाळली जात होती. परंतु आहिल्यामाईच्या साम्राज्यात अस्पृश्यतेला थारा नव्हता. याउलट विविध जाती-जमातीमध्ये सामाजिक एकात्मता निर्माण झाली होती. अस्पृश्यतेसाठी प्रयत्न करणाऱ्या आहिल्याबाई या पहिल्या भारतीय महिला समाजसुधारक ठरतात. "पेशवाईमध्ये जातीय विषमता व अस्पृश्यतेला कमालीचा ऊत आलेला असताना देखील तत्कालीन अहिल्यामातेच्या राज्यात जातीभेद आणि अस्पृश्यतेला वाव नव्हता", असे म. फुले यांनी म्हटले आहे. म्हणूनच त्यांनी आहिल्यामाईच्या जनकल्याणाचा आदर्श समोर ठेवत भारतात अस्पृश्यासाठी जी पहिली शाळा काढली तिचे नाव **आहिल्याश्रम** ठेवले. तसेच राजर्षी शाहू यांनी आहिल्यामाईच्या लोककल्याणाचा आदर्श समोर ठेवून कोल्हापूर संस्थानामध्ये गोरगरिबांसाठी दवाखाना उघडला . त्याचे नाव "आहिल्याबाई होळकर स्मरणार्थ दवाखाना" असे ठेवले . म्हणून आहिल्याबाई होळकर यांचे धर्मनिरपेक्ष कार्य, जातीविषमतेविरूद्धचे बंड व अस्पृश्यता उच्चाटन याबाबी भारतीय जनसामान्यांना चिरंतन आकर्षित करतात. तसेच मानवतावादी, समतावादी मूल्यांची जोपासना करण्यासाठी प्रोत्साहन देणाऱ्या ठरतात. राज्यकर्त्याम्हणून राजगादी सांभाळताना राजमाता

ISBN No. 81-904279-6-2

आहिल्याबाईंना खूप संघर्ष करावा लागला. जीवनातील विविध संकटांचा सामना करीत असताना बरेच धाडसी निर्णय घ्यावे लागले. ते निर्णय जनहितार्थ व राजहितार्थ होते. त्यातील निवडक प्रसंग आधारभूत मानून वरील मांडणी केली आहे.

संदर्भग्रंथ :१. राष्ट्रमाता महाराणी आहिल्याबाई होळकर : होमेश भुजाडे, मौर्यक्रांती प्रकाशन, वर्धा, आवृत्ती चतुर्थ- ३१.०५.२००९ २. ज्ञात-अज्ञात आहिल्याबाई होळकर- विनया खडपेकर, राजहंस प्रकाशन,पुणे ,लोकावृत्ती दुसरी, २०११ ३. तेजस्विनी आहिल्याबाई होळकर- विजया जहागीरदार ४. परिवर्तनाची गौरवगाथा लोकमाता आहिल्यादेवी होळकर, संपा. प्रा. धनंजय बेडदे ५. साठ महामानव -प्रा. सौ. माधवी कवी, विद्याभारती लातूर प्र. आ. २०१० ६. पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर स्मृती विशेषांक -धनगर समाज कृती समिती प्रकाशन पुणे- १९९९ ७. इतिहासातील हिरेमाणिके - विठ्ठल बरसमवाड , कल्याणी प्रकाशन-नगर, प्र. आ. २०१३ ८. लोकमाता आहिल्याबाई होळकर - भगवान अंजनीकर , निर्मल प्रकाशन, नांदेड, प्र. आ. २००८ ९. महारणी अहिल्या व होळकरशाही- माधव बनसोड, निर्मल प्रकाशन, नांदेड, प्र. आ. २००४

******

महात्मा गांधींची शिक्षण विषयक विचारसरणी

प्रा. नरेंद्र नागपूरे,
आदर्श महाविद्यालय, धामणगांव (रेल्वे)

प्रा. रूपेश डहाके
आदर्श महाविद्यालय, धामणगांव (रेल्वे)

सत्य आणि अहिंसेचे पूजारी, विश्व मानवतेचे प्रतीक, भारतीय राष्ट्रीय आंदोलनाचे सूत्रधार, अहिंसात्मक निशस्त्रप्रतिकार धोरणाचे उद्गाता महात्मा गांधी यांच्याशिवाय भारत आणि भारतीयांची ओळख अपूर्ण आहे. महात्मा गांधी म्हणायचे "माझे जीवनच माझा संदेश आहे' या विधानातच त्यांच्या आचारविचारांची एकरूपता लक्षात येते. म्हणूनच संयुक्त राष्ट्रसंघाचे २००१ ते २०१० हे दशक "आंतरराष्ट्रीय व अहिंसेच्या संस्कृतीचे दशक' जाहीर केले आणि २ ऑक्टोंबर गांधी जयंतीला जागतिक अहिंसा दिन म्हणून घोषित केले आहे.' महात्मा गांधींच्या राजकीय लढ्याची सुरूवात दक्षिण आफ्रीकेतील वर्णभेदी शिक्षण व समाज व्यवस्थेच्या विरोधात झाली.याचीच परिणती म्हणून त्यांनी १९०४ मध्ये फिनिक्स आश्रमाची स्थापना केली. या आश्रमात त्यांनी टॉलस्टॉय व रस्कीनच्या शिक्षण विषयक प्रयोगाचा व तत्वाचा वापर केला. त्यातूनच पुढे १९०९ मध्ये इग्लंड व दक्षिण आफ्रिकेला जात असतांना "हिन्द स्वराज्य' हे पुस्तक लिहिले. यात त्यांचे शिक्षण विषयक विचार दिसून येतात. तसेच त्यांच्या पत्रलेखनावरून व त्यांनी दिलेल्या भाषणावरून "राष्ट्रीय शाळा योजना' ही संकल्पना मांडलेली दिसून येते.

गांधीजीचा शिक्षण विषयक दृष्टीकोन - गांधीजीच्या मते शिक्षणामुळे मनुष्याचा सर्वांगीण विकास होतो. अंधकाररूपी अज्ञान दूर होऊन ज्ञानाची ज्योत शिक्षणातून मिळते. म.गांधीचे तत्कालीन शैक्षणिक विचार अत्यंत रचनात्मक स्वरूपाचे होते व आजही आहेत.गांधीजीनी भारतातील राजकीय, सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीचा अभ्यास केला व सखोल चिंतन करून त्यांनी राष्ट्रउद्धाराला पोषक अशा नवीन शिक्षणपद्धतीचे धोरण राबविले. गांधीजींनी पुरस्कारिलेल्या शिक्षणपद्धतीला "वर्धा शिक्षण योजना', मूलोदयोगी पद्धती, जीवन शिक्षण, नयी तालीम, जेसिक शिक्षण, बुनियादी शिक्षण अशा अनेक नावांनी संबोधले जाते. इ.स. १९३७ मध्येशिक्षण परषिदेत नामवंतशिक्षणतज्ञ व विचारवंताच्या उपस्थितीत मूलोदयोगी शिक्षण योजना त्यांनी मांडली.समतेचे तत्व हे मूलोदयोगी शिक्षण पद्धतीचा आत्मा आहे. शिक्षण हे जीवनाभिमुख असावे असा आग्रह गांधीजींनी धरला होता. कारिषदेत गांधीजींनी ठराव मांडला की, " स्वावलंबी शिक्षणाने व्यक्तीच्या शरीर मन व आत्म्याच्या सर्वांगीण विकास होतो तसेच साक्षरता ही शिक्षणाची सुरूवात व शेवट नसून साक्षरता हे शिक्षणाच्या साधनापैकी एक महत्वाचे साधन आहे.' या अधिवेशनात मुलोद्योगी शिक्षणाची रूपरेषा ठरविण्यासाठी एक समिती गठीत करण्यात आली. या समितीने तयार केलेल्या शिक्षण विषयक आराखड्याचा मुलभूत सिद्धान्त असा होता कि विद्यार्थ्यांनी उपयोगी, उत्पादन कार्याच्या माध्यमातून शिक्षित करणे, त्यांच्या व्यक्तिमत्वाचा विकास करणे व त्या अनुषंगाने ग्रामीण भागाचा विकास करणे आणि समाजात शारीरिक श्रमाप्रति आदराची भावना निर्माण करणे आवश्यक आहे.याशिक्षण प्रणालीतून सामाजिक विषमता दूर होऊन गरीब व श्रीमंत यांच्यातील कृत्रिम दरी दूर होऊन प्रत्येकाला आयुष्यभर पुरेल एवढा रोजगार उपलब्ध होईल असे गांधींचे मत होते. मूलोदयोगी शिक्षणात चारित्र्याची जडण घडण, सर्वांगिण विकास, अध्यात्मिक विकास, कामप्रतिष्ठा, सामाजिक जबाबदारीही उद्दिष्टे ठरविण्यात आली होती.

गांधीजींचे शिक्षण विषयक तत्वज्ञान - ब्रिटिशांच्या काळात भारतात सुरू असलेली मॅकाले प्रणित शिक्षण व्यवस्थेची म. गांधींनी कठोर समीक्षा केली. त्यांच्यामते या शिक्षणाचा हेतू प्रशासनाला उपयोगी पडणारे कारकून तयार करणे व समाजव्यवस्था विस्कळीत करणे हा आहे. साध्यापेक्षा साधनांना महत्व देणारी ही शिक्षण व्यवस्था विद्यार्थ्यांचा नैतिक विकास करू शकत नाही. मॅकाले प्रणित शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांच्या सृजनशील शक्तीपर आघात होतो आणि या शिक्षणामुळे गुलामगिरीची पाया घातल्या गेला आहे म्हणून देशाच्या शिक्षण व्यवस्थेत परिवर्तन करणारे क्रांतीकारी विचार त्यांनी मांडले. त्यांनी शिक्षणाचा अर्थ शिक्षणाचे प्रयोजन, शिक्षणाचे माध्यम, अभ्यासक्रम, पाठ्यपुस्तके, कृतीशिक्षण शिक्षक,विद्यार्थी, बालशिक्षण, प्रौढशिक्षण, स्त्री शिक्षण, दलितांचे शिक्षण इत्यादी विषयांना स्पर्श करणारे नाविन्यपूर्ण विचार मांडून शैक्षणिक धोरण जनतेसमोर ठेवले इ.स. १९३२ मध्ये येरवडा तुरूंगात असतांना "नई तालीम' या शिक्षणविषयक योजनेची तत्वे एका निबंधात मांडत असतांना त्यांनी शिक्षणात अभिरूची, प्रत्यक्ष कृती आणि विविधता या घटकांना महत्वाचे मानले. नैतिक मुल्यांवर आधारित अहिंसक सर्वोदय समाज गांधीजींना निर्माण करावयाचा असल्याने त्यांनी पुढील तत्वांच्या माध्यमातून शिक्षणविषयक विचार स्पष्ट केले.

१) मातृभाषा हे शिक्षणाचे माध्यम असावे, ७ ते १४ वर्षापर्यंतचे प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे, मोफत व सार्वत्रिक असावे.शिक्षण जीवनाशी निगडीत व स्वावलंबी स्वरूपाचे असावे. शिक्षणात हस्तव्यवस्याला प्राधान्य असावे, शिक्षणात समन्वयाचे तत्व अंमलात आणावे.